

A dél-dunántúli egykeutatók története

A dél-dunántúli alacsony születési arányszám, az „egyke” (egygyermek-rendszer) az első társadalmi problémák és demográfiai jelenségek közé tartozik, amelyek a közvélemény és a társadalomtudomány érdeklődését felkeltették. Bár a kérdés a statisztika, pontosabban a népesedéssziszatitika tárgykörébe tartozik, illetve – ha az alacsony születési arányszám okainak és hatásainak kutatására is kiterjesztjük – a demográfia tudományának egyik fő témája, mégis a demográfusokon és statisztikusokon kívül írók, újságírók, orvosok, szociográfusok és szociológusok stb. is foglalkoztak vele. Így az egykeutatók története az elmúlt korszakok egész közéletéről és társadalomtudományáról érdekes képet nyújt.¹

Reformkor: Az első irodalmi utalás az egykére

A későbbi irodalom szerint az egygyermek-rendszer valamikor a jobbagyfelszabadítás vagy a kiegyezés körül kezdődött. Ezzel szemben Hölbling Miksa Baranya vármegyei főorvos a magyar orvosok és természetvizsgálók VI. pécsi nagygyűlésére írt tanulmányában [1] már határozottan állítja, hogy a baranyai népesség egy részének körében, ha nem is egykezés, de születéskorlátozás folyik.² Munkájában (amely nemcsak a megye népességét, hanem földrajzát, gazdasági viszonyait, népszokásait, népbetegségeit stb. is leírja) községi születésszámokat és halálozásszámokat használ fel, ezenkívül hivatkozik az orvosok és lelkészek véleményére, tehát bizonyos kikérdezéses adatgyűjtést is végzett.

Ezeknek alapján megállapítja, hogy „...találtatik jelenleg Baranyában 43 453 tősgyökeres reform. magyar lélek, és e népszámú népesség 11 év alatt csak 3323 lélekkel szaporodott. Mily fölöttébb nagy a németek és magyarok közötti különbség, melyet kétségbe éppen nem lehet vonni, minthogy anyakönyvbeli adatok tüntetik előnkbe. A kath. plébániákban is legkisebb a sza-

1 Az egykeutatók – főleg kezdetben – elsősorban Dél-Dunántúltra, Baranyára, Somogyra és Sárközre összpontosult. A terjedelem szabta korlátok miatt itt elsősorban az e területek alacsony termékenységére vonatkozó kutatásokkal foglalkozom.

2 Hőke Lajos [49] a kiegyezés körül írt tanulmányában úgyszintén a 19. század első felére, az 1830-as és 1840-es évekre teszi a születéskorlátozás kezdetét.

poraság a tiszta magyar helységekben. Fényes szerint a magyar népesség csekély szaporodása nyilván tanúsítja, hogy a status gépelyének egy része romladozó állapotú, s igazításra vár: de ezenkívül nálunk még egy és más ok forogván fön, mely akadályozza a népesség növekedését, és ez nem egyéb, mint a következő: a legtöbb magyar helységekben szégyennek tartják a menyecskek, ha ők házasságuk első 4 sőt 10 évében szülnék; aztán a legegészségesebb és legerősb asszony is ritkán szül többet 2 gyermeknél a t. lelkészek és kerületi orvos urak bizonyítása és köztudomás szerint. Sok menyecske szépségének fönntartása végett akadályozza titkon és bűnös módon a szülést, sokat pedig a szegénység visz arra, minthogy tudniillik egy-egy fél telken sokszor 3-4 család is kénytelen éléni.”³

Ugyanakkor a német nemzetiségű népesség fokozatosan tért hódít a megyében: „A német telkesgazdák gyermekeik között fel nem osztják telkeiket, hanem idősbik figyermeköknek adják át azon föltétellel, hogy testvéreit kifizesse. Illy kifizetett német elmegy rácz faluba lakni, és ott először házatlan, aztán házas zsellér lesz, és mivel atyai örökségét pénzben kapta ki, először megveszi a rácznak szántóföldjét és rétvjét, ki, szorultságban lévén, meg is szántja neki, sőt ha kívánja, meg is trágyázza. Ebből az következik, hogy jövőre nincs a rácznak kenyere, és így kénytelen megint egy telekrészt a németnek zálogba adni, míg végre egész telke német kézre kerül. Méltán félhetni... a magyarra is elkövetkezik a sor, és 50–100 év múlva a cifra magyar gatyá helyett csak szűk sváb nadrág lesz látható.”⁴

Hölbling tehát felismerte a születéskorlátozás elterjedtségét, éles szemmel meglátta annak gazdasági okát. Munkájának korához képest magas tudományos színvonala, szorgalmas adatgyűjtése és meglehetősen előítélet-mentes szemlélete a reformkor nemzeti fellendülését is tükrözi, amikor egy megyei főorvos érdemesnek látta a munkaterületéhez közvetlenül nem hozzátartozó népesezési és más problémák kutatását, feltárását.

Egyke kutatás az első világháborút megelőző években

A századforduló körül Somogy megyéből indult ki az egyke vizsgálata. Széchenyi Imre főispán 1886-ban jelentést küldött a földművelésügyi miniszter-

3 Hölbling [1], 62–64. p. A közölt születésszámok alapján számított élveszületési arányszámok több baranyai református egyházközségben 30 ezrelék alatt voltak 1834 és 1844 között. Például Gordisán 24, Nagy Harsányban 26, Szerdahelyen 27 ezrelék.

4 Uo.: 85–86. p.

nek arról, hogy megyéjében terjed az egyke szokása, később könyvet írt a kérdéstről [2]. Megállapítja, hogy az egykézés 1850 után terjedt el a református parasztok között „a birtok felosztása körüli szabadság”⁵ miatt, tehát a birtok felaprózódásának megakadályozása céljából. Fő okát azonban nem gazdasági téren, hanem az erkölcsök romlásában és a vallástalanságban látja.

A 20. század első éveiben a Magyar Tudományos Akadémia pályakérdésül tűzte ki az egyke okainak kutatását, de nem érkezett be olyan tanulmány, amelyet jutalomra érdemesnek találtak. Annál kiválóbb terméket hozott viszont a baranyai egyke kutatás. A megye – Somogy példájára – egykebizottságot létesített. Ez tanácskozásai során láthatóan nem ismerte fel az egyke valódi gyökereit (családjogi, büntetőjogi rendelkezéseket javasolt, és az egyedüli fiúk katonai mentességének megszüntetését kívánta), de alapos kutatást kezdeményezett, és megbízta a bizottság elnökét, Buday Dezsőt (akkor árvaszéki ülnök, később egyetemi tanár, 1919-ben a kecskeméti munkástanács végrehajtó bizottságának vezetője, majd az orgoványi áldozatok egyike), hogy írja meg annak eredményeit. Ezt több kisebb cikkén kívül egy könyvben (amely az adatok nagy részét közli) [3] és egy tanulmányban (amely a következők alátámasztására csak néhány jellemző adatot tartalmaz) [4] tette meg.⁶

Buday a következő adatokra támaszkodott: 1. a baranyai községek népesszámának alakulása 1869 és 1900 között a népszámlálási adatok szerint; 2. a 6 éven aluli népesség aránya az 1900. évi népszámláláskor; 3. a születések és halálozások száma községenként a népmozgalmi statisztika alapján; 4. az iskolaköteles korúak számának alakulása; 5. ezeken kívül kérdőíveket küldött ki a községi elöljáróknak, amelyekben az egyke elterjedését, kezdetét, okait és orvoslására vonatkozó javaslatokat kérdezi.

Az eredmények alapján három egyketerületet határol körül Baranyában: 1. az Ormánságot, 2. a Duna mentén Mohácstól délre fekvő községeket (Kölked kivételével ma Jugoszláviához tartoznak) és 3. a Mecsek-vidéki, Pécs környéki községeket.

Az egyke elterjedésének jellemzésére elmondja, hogy míg 1870 és 1900 között az élveszületési arányszám Angliában 35-ről 30 ezrelékre, Franciaországban 25-ről 22 ezrelékre, Svédországban 31-ről 27 ezrelékre, Magyarországon 44-ről 41 ezrelékre csökkent, a baranyai református népesség élveszületési arányszáma 1876-tól 1892-ig 31-ről 18 ezrelékre esett. „Egy fertály, egy gyerek” – egy ormánsági parasztnak ez a mondása jellemzi a népesség gondolkodását.

5 Széchenyi [2], 70. p.

6 A baranyai egyke kutatás termékei még többek között az [5], [6], [7] és [8] munkák, amelyekből részben Buday Dezső is merített.

A kérdéssel – mondja Buday Dezső – azért nagyon fontos foglalkozni, mert az ország népességének fejlődése még a „dreadnoughtitisz” (a csatahajók számával folytatott verseny) korában is a döntő tényező „a nemzetek versenyében”.⁷

Feltételezi, hogy a magyar népesség az 1809. évi hadjárat során itt járt, illetve utána itt maradt francia katonáktól tanulta meg a születéskorlátozást.⁸ A baranyai egyke oka: a kevés föld, a földszűke, a nehéz megélhetési viszonyok, a birtok megosztásától való félelem; mindez annak a következménye, hogy Baranyában igen sok (az országos átlagnak több mint négyszerese) a korlátolt forgalmú nagybirtok, hozzájárul ehhez még: az áru- és termékértékesítés nyomorúsága, a kevés vasút, általában a gazdasági pangás. A gazdasági okhoz azonban hozzájárul a magyar (elsősorban a református) parasztság igényessége, a magasabb életszínvonal elérésére való törekvés, amelynek megvalósítását a gazdasági helyzet akadályozza. Tehát az egyke a népesség „passzív ellenállása a gazdasági viszonyok következtében”.⁹ Ennek alátámasztására sokat idéz a kérdőívekre adott válaszokból. Például a vajszlói körjegyzőség (az ormánsági egyketerület központja) ezt mondja: „Oka gazdasági, de egyben erkölcsi is. Gazdasági oka abban keresendő, hogy egy-egy családnak rendszerint 6–8 holdnyi földbirtoka van, mármint fél, ha több gyereke lesz, a csekély birtokocská szétदारabolódik, miáltal a gyerekek megélhetési viszonyai igen rosszá válnának... Erkölcsi oka a mindkét nemnél túlharapódzott fényűzés... Csakis úgy lenne megszüntethető, ha az alkalom és a mód megadtnék a népnek arra, hogy gazdaságilag terjeszkedhessék.”¹⁰

Buday Dezső vizsgálata módszertani és tartalmi szempontból egyaránt elérte a korabeli társadalomtudományi világirodalom legjobb alkotásainak színvonalát. Azt az eljárását, hogy a teljes körű statisztikai (népszámlálási és népmozgalmi) adatok elemzését egy kérdőíves vizsgálattal egészítette ki, ma is példamutatónak tartom. Ugyancsak mindenkor követendő a társadalomtudományok számára az az alapelve, hogy minden állítását empirikus adatokkal és a kérdőíves vizsgálat válaszaival támasztja alá. Úgy látszik, hogy az első világháború előtt, a magyarországi kapitalizmus gyors fejlődésének éveiben kialakult egy olyan értelmiségi csoport (elsősorban a *Huszádik Század* körül), amely a társadalomtudományok terén lépést tartott a világ legnagyobb tudó-

7 Buday [4], 4. p.

8 A Napóleon hadjáratai során idekerült francia katonáktól és a korábbi dél-magyarországi francia telepesektől való eltanulással magyarázta az egyke kezdetét Milhoffer Sándor is [50].

9 Buday [4], 11. p.

10 Buday [3], 47. p.

saival, és ez a csoport módot talált arra, hogy – állami támogatással! – alapos kutatásokat végezzen, és azokból merész következtetéseket vonjon le, még ha azok élesen ellentétesek is voltak az uralkodó osztályok érdekeivel.¹¹

Egyke kutatások a két világháború közötti korszakban

Az első világháború után az egyke kérdése nem került le a napirendről. Kovács Alajos, a Statisztikai Hivatal igazgatója 1923-ban egyketérképet közölt, amelyen a 25 ezreléken aluli élveszületési arányszámú községeket tüntette fel a háború előtti Magyarországon [10]. 1924-ben a *Társadalomtudomány* című folyóirat körkérdést intézett társadalomtudósokhoz, statisztikusokhoz, orvosokhoz, az egyházak vezetőihez stb. az egyke súlyosságáról, okairól és leküzdéséről [11], majd a Magyar Társadalomtudományi Társulat értekezletet tartott az egyke kérdéséről, amelyen Geőcze Sarolta foglalta össze a problémát [12]. Kodolányi János 1927-ben „A hazugság öl” című röpiratában egyértelműen a nagybirtokrendszer tette felelőssé az egyke kialakulásáért [13]. Ezzel az egykekérdést a legélesebb társadalmi és politikai harcokkal kapcsolta össze. 1929-ben a *Pesti Napló* Fülep Lajos tollából – sajnos befejezetlen – cikksorozatot közölt az ormánsági egykeről [14]. Ettől kezdve éveken keresztül újságcikkek, irodalmi művek, szociográfiák, tudományos igényű munkák foglalkoztak a kérdéssel. Ezt a gazdag irodalmat a munkák jellege alapján próbáltam a következő csoportokra osztani: 1. riportok, újságcikkek, irodalmi esszék; 2. szociográfiák; 3. orvosi tanulmányok; 4. statisztikai és demográfiai tanulmányok. Ez a csoportosítás állásfoglalás-típusokat is tükröz.¹²

11 Néhány évvel később a Gyermektanulmányi Társaság keretében Nógrády László országos egyke kutatást végzett. Pedagógusokkal gyűjtetett adatokat az ország egykés vidékeiről. Munkájában [9] azonban sajnos alig közöl tényanyagot, következtetései pedig elég felületesek. Nagy és káros hatást tulajdonít a fogamzásgátló szerek propagandájának.

12 Ezzel a csoportosítással kapcsolatban két ténytet kell leszögezni: 1. az alábbiakban ismertetett munkák nagyobb részét nemcsak egy csoportba lehetne besorolni, például Kodolányi riportját fel lehetne fogni szociográfiának is, Kovács Imre szociográfiai tanulmányainak egy része először a sajtóban jelent meg stb.; 2. a csoportok kialakítása (megnevezése) nem jelent értékítéletet, sőt – amint később elmondom – a tudományos munkák nagy része kevésbé látott világosan az egykekérdésben, mint a szociográfiai és a riportok.

Riportok, újságcikkek, irodalmi esszék

Talán senki sem látta olyan közelről és ismerte olyan alaposan a baranyai egykét, mint Fülep Lajos (művészetfilozófus, 1918-ban egyetemi tanár, 1927-től két évtizeden át zengővárkonyi református lelkész, 1947-től ismét egyetemi tanár). Tanulmányának beillő újságcikkeiben [14] és előadásában rendkívül határozottan hívta fel a figyelmet az egykével kapcsolatos veszélyre: „Ma nem külső ellenséggel és erőkkal állunk szemben – a veszedelem bent és belülről fenyeget bennünket. Ellenségeink: egyke, kivándorlás, tüdővész és minden, ami különösen az egykével, erkölcsi és gazdasági téren vele jár.”¹³ Kibúvónak nevezi azokat az elméleteket, amelyek az egykét faji öregedéssel, kifáradással vagy egyszerűen eltanulással (a siklói rácoktól), felekezeti hovatartozással akarják megmagyarázni. Az egyke eredeti oka a gazdasági emelkedést ellehetetlenítő földbirtokrendszer, a nagybirtok uralma, kezdete pedig a jobbágy felszabadításához kapcsolódik, amikor a paraszt elvesztette azt a jogát, hogy a földesúr erdeit, legelőit, vizeit stb. bizonyos keretek között használja. A gazdasági ok azonban az egykéző népesség egész mikrokultúráját megváltoztatta, fokozatosan megszüntette az élni akarását. „Egész világ ez: saját világnézettel, erkölccsel, társadalmi és gazdasági, családi és közéleti renddel. Külön világ, külön világrendszer.”¹⁴ Az erkölcsi értékrendszernek ez a felborulása (nem az a bűnös, aki magzatát megöli, hanem aki megtartja), amely a népesség egész életét befolyásolja, visszahat a gazdasági életre is: „az egykés vidék népessége gazdaságilag is romlik”.¹⁵ Ha ez a helyzet fennmarad, „50 év múlva vége ennek a népnek”.¹⁶ Csak a radikális gazdasági és szociálpolitikai reformoktól lehet változást várni, ezek – Fülep szerint –: 1. telepítés, 2. földreform, 3. az örökösödési jog megváltoztatása a többgyermekes családok javára, 4. a gazdasági fejlődés előmozdítása, elsősorban a belterjes mezőgazdaság fejlesztése. E reformok esélyeit és így az egyke megszüntetésének lehetőségeit azonban igen borúlátóan ítélte meg, mert amikor azonnal cselekedni kellene, még arról kell vitázni, hogy van-e egyáltalán probléma. Ugyanis „a nagybirtok ügynökei mindent letagadnak, érthető – földreformról van szó”.¹⁷

Fülep Lajos – annak ellenére, hogy ennyire világosan látta az egyke problémáját – sohasem tartotta magát a tőle tulajdonképpen távol álló kérdés szakemberének, ellenkezőleg, hívta a közgazdászokat, szociográfusokat, írókat,

13 *Pesti Napló*, 1929. november 17.

14 *Pesti Napló*, 1929. december 4.

15 Uo.

16 Fülep [15], 283–284. p.

17 Fülep Lajos egy előadásának kézírata.

újságírókat, hogy jöjjenek le az Ormánságba, és tanulmányozzák a helyszínen a problémát. „Statisztikák átböngészése elégtelen. El kell menni és megismerni ezt a pusztuló világot – s azután beszélhetünk róla.”¹⁸

Fülep Lajossal együtt még egy másik ormánsági református lelkész, Kiss Géza (1916-tól 1947-ig, haláláig kákicsi lelkész) kutatta a kérdést. Szintén nem a népesedési kérdések szakembere: néprajztudós. Az ormánsági néprajzi gyűjtéseit közreadó könyv [16] utolsó fejezetében és a *Protestáns Szemlében* írt cikkeiben [17], [18] foglalkozott az egykével.¹⁹ Egyrészt igen szorgalmas adatgyűjtés, másrészt a népe pusztulásán érzett elkeseredésből fakadó szenvedélyesség jellemzi műveit. Összegyűjtötte az ormánsági községekre vonatkozó adatokat a középkortól kezdve, 1728-tól rendszeresen közli a községek népességszámát. Az egyke kezdetét – Fülep Lajossal egyetértve – a „különözéssel”, a jobbágybirtok elkülönítésével hozza összefüggésbe. Azóta az Ormánság népességének fejlődési útjai bezárultak, mert a nagybirtokok halálgyűrűje fogja körül őket, belterjesebb mezőgazdálkodásra pedig azért nem térhettek át, mert hiányoznak az értékesítési lehetőségek. Ugyanakkor az uradalmakban egyre csökken a munkaalkalom.

Az objektív adatközlések között újra és újra előtör a prédikátor romantikus hangja. Például a születésszám grafikonját a következőképpen kommentálja: „1863-ig a himnusz csattogása. Szárnyal a hang, és jövőt keres. Utána megbukik a hang. Néhány évtizedig elégia. Összevonja a madár a szárnyait. Aztán jeremiád... Még egy billenés s ott a halál...”²⁰

Fülep Lajos és Kiss Géza hívták fel a budapesti írók figyelmét az egykére. Egy zengővárkonyi látogatás hatására írta Illyés Gyula Pusztulás című naplójegyzeteit ormánsági élményeiről, beszélgetéseiről (elsősorban Fülep Lajossal), gondolatairól, kétségeiről. Ő is a gazdasági rendszerben látja az egyke okát: „Az egyke oka pusztán anyagi. Nem a szegénység az oka, hanem a szegénységtől való félelem, tehát végeredményben mégis a gazdasági megnyomorítottság. Tehát csupán az felelős érte, aki a gazdasági megnyomorítást okozza. A parasztokat nem lehet hibáztatni. Szörnyű fertőben élnek, de ezt a fertőt nem ők készítették.”²¹ „Nem csinálunk kódisokat – mondta ma egy fiatal paraszt gazda, jó másfél órai vitánk befejezéséül. – Az ország tele van munkanélkülivel – folytatta –, több ember van, mint kellene, mit akarnak mitőlünk? Adjanak földet, a föld maga megtermeli az embert.”²²

18 Fülep [15], 283–284. p.

19 Uo. még Csukás Endre [19] és Nagy Ákos [20] írtak az egykéről.

20 Kiss [18], 11. p.

21 Illyés [21], 34. p.

22 Uo. 35. p.

A *Nyugatnak* az Illyés-útirajzot követő számában több író mondta el gondolatait az egykekérdésről. Babits Mihály: „Amit őtöle (Fülep Lajostól – A. R.) hallottam a baranyai magyarság pusztulásáról, az valami ijedt fantázia lázrémének látszott. Pedig minden szó tény és élmény volt.”²³ „Nem kisebb dologról van itt szó, mint hogy a magyarság, előre kiszámítható és már nagyon rövid idő alatt az ő Dunántúlról teljesen eltűnik, helyébe német lakosság lép, és a magyar önnön megmaradt kicsi hazájában is kisebbség lesz! Itt élmények beszélnek és nem statisztika, és az élmények hitelesebbek, mint a statisztikák. Hivatalos statisztika nincsen erről, s ami van, az alig irányadó.”²⁴

Schöpflin Aladár: „Mindazoknak, akiknek módjuk van cselekedni ebben a dolgban, óriási felelősség van a vállán. Hogy bírják ezt tétlenül? Mert írni, beszélni, eleget írtak és beszéltek róla, a kérdésnek nagyobb irodalma van, mint akármilyen más magyar életkérdésnek, szociológusok, statisztikusok, politikusok, írók megtették a magukét, ráterelték a kérdésre a figyelmet, de mindez csak írott malaszt.”²⁵

Harsányi Gréte egyrészt a végzetet, valami titokzatos törvényszerűséget lát abban, hogy a magyar népnek el kell fogynia, másrészt nagyon reális szociális okokra mutat rá: „Az uraknak neveljünk több cselédet? – vágják vissza az önérzetesebbek, ha meggyőzni próbálják őket.”²⁶

A *Nyugat* ankétját azután az újságcikkek és riportok áradata követte egészen a második világháborúig. Értékük és álláspontjuk nagyon különböző. Az alábbiakban csak néhány fontos munkát ismertetek.

Mindenekelőtt Kodolányi János munkásságával kell foglalkozni. 1934-ben a *Magyarország* és a *Szabadság* napilapokban (az utóbbi Bajcsy-Zsilinszky Endre lapja volt) jelentette meg ormánsági riportjait.²⁷ Kevés statisztikai adatot használt fel (főképpen a községi születésszámok százalékos csökkenését 100 év alatt), de közvetlen élményeiről adott leírásai igen hatásosak. Például: „Egy

23 Babits [22], 269. p.

24 Uo. 270. p.

25 Schöpflin [23], 272. p.

26 Harsányi [24], 275. p. A *Nyugat* ankétján hozzászólt még Braun Róbert [25]. Az írókkal ellentétben nem látja elsőrendű problémának az egykét, mert „a magyarság sorsa nem 8 falun múlik”. Szerinte nehéz lenne elképzelni, hogy valamelyik nyugat-európai országban felelős tényező a születésszám növelését kívánja. Ezért Magyarországon sem lát szükségesnek aktív népesedéspolitikát. Közismert, hogy néhány év múlva Franciaország – Braun Róbert állításával ellentétben – igen nagy családi pótlékkal stb. igyekezett a születésszámot növelni, hozzá kell tenni: sikerrel.

27 Kodolányi János cikkei a *Magyarország* 1934. április 10-i, 1939. április 12-ei és 14-ei számában, Bajcsy-Zsilinszky Endre bevezető cikke a *Szabadság* 1934. április 8-ai számában stb.

fiatal parasztember megházasodott. Akarta és kívánta a gyereket. Született is egy kislányuk, s nemsokára örömmel várta a második gyereket is. De mire a kisfiú megszületett, az öregek úgy megfordították érzéseiket, úgy kivetkőztették természetességükből a szülői ösztönöket, hogy elhatározta: elteszi a gyereket láb alól. Aszpirint adtak be tehát a csecsemőnek, s amikor kiizzadt, mezítelenül kifektették a tornágra. Tüdőgyulladás, majd gyors halál lett az eredmény. S az apa ridegen, vad göggel hirdette: – Én nem veszök kiscipőt, kisruhát... Nálam nem ordétt a gyerök... Neköm elég az az egy is!”²⁸

Az egyke okát szintén a földhiányban látta, ugyanakkor igen sötét színekkel festette le az egykéző népesség egész életét: a nemi eltévelyedéseket, az alkoholizmust, a magzatelhajtásokat. Az egyke kérdéséből kiindulva igen élesen támadta általánosságban „az egytetemes nemzeti érdekek helyett egyéni vagy osztályérdekeket szolgáló gazdaságpolitikát”, amely „faji öngyilkossághoz vezet”.²⁹

Sajnos a különböző szerzőktől származó riportokban előfordultak tévedések is. Jellemző példát mutat erre egy helyreigazító nyilatkozat a *Szabadságban*: „Mi Zengővárkonyba több dunántúli község meglátogatása után érkeztünk, ahol jegyzeteket készítettünk a látottakról-hallottakról. Zengővárkonyban arra kértük Fülep Lajos lelkész urat, hogy a faluban vezessen bennünket, de ő a húsvéti ünnepek miatt nem ért rá, s így magunk néztünk széjjel és beszélünk azzal, akivel tudtunk. A lelkész úr aztán arra kért bennünket, hogy ne tegyünk közzé semmit az ő előzetes tudta nélkül, mert ő ismeri legjobban a helyi viszonyokat, s ha valami tévedés csúszik cikkeinkbe, figyelmeztet rá; ebben meg is állapodtunk, azonban mivel fontos ok miatt sietnünk kellett, nem volt már időnk, hogy a cikkek tartalmát a lelkész úrral közöljük. Most, hogy Bíró Sándor (helybeli paraszt – A. R.) levele után jegyzeteinket újra átvizsgáltuk, láttuk, hogy Zengővárkonyról tévedésből olyan adatokat is írtunk, amelyeket nem ott, hanem másutt szereztünk: így egészen bizonyos, hogy nem ott dicsekedett nekünk valaki a jólétről, s a „munka temetését” is másutt mondta valaki, de persze tréfásan, s mi se komolyan értettük...” [26]. Egy másik esetet Kodolányi említ; képviselő barátja a helyi lelkésznek tett ígérete ellenére a község megnevezésével írta meg tapasztalatait, erre „a parókia falait éjjel rondasággal bekenték, a gyümölcsfákat kiszaggatták”, és egyik beszelgetőtársunk, „J. bácsi gesztenyéit elfűrészelték, gyümölcsfáit kitördelték, szőlőtökéit letaposták”.³⁰

28 Kodolányi [13], 71. p.

29 Uo. 47. p.

30 Uo. [13], 54. p.

Móricz Zsigmond is ellentétbe került informátorával, amikor riportsorozatot írt az egykéről: „Nekem hiába beszél a tisztelendő úr, hogy ez a rossz gazdasági állapotok következménye. Hogy ez azért van, mert a környező uradalmak nem adnak harmados földet meg feleset, sőt még napszámot sem ezeknek a gazdáknak. Én magam láttam, hogy a kákicsiaknak annyi földjük van, amennyi nekik éppen elég... Ezek nem szeretnek dolgozni...”³¹ Valamivel későbbi riportjában viszont kétségtelenül felismerte az egyke összefüggését a földhiánnyal, a megszükölt gazdasági lehetőségekkel.

Íróktól és újságíróktól nem lehet elvárni, hogy munkáikban tudományos módszereket alkalmazzanak, sőt még azt sem, hogy a társadalmi jelenségek összefüggéseit mindig világosan lássák (legfeljebb azt, hogy lelkiismeretesen írjanak e kérdésekről). Ezt figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a két világháború közötti Magyarországon volt az íróknak egy csoportja, amely példamutató társadalmi felelősségérzetet tanúsított, és volt bátorsága nézeteit határozottan megírni.

Szociográfiaiák

A szociográfia műfaja külön szerepet töltött be a Horthy-korszakban. Mivel szociológiai kutatásokat alig végeztek, és egyetlen más társadalomtudomány sem foglalkozott a legfontosabb magyar társadalmi problémákkal, a nem szakemberekre, elsősorban az írókra maradt a magyar valóság feltárásának feladata. A szociográfusok közül ketten foglalkoztak részletesen, monográfiászerűen az ormánsági és sárközi egykével. Közülük Kovács Imre inkább az előbbieken tárgyalt írókhoz és újságírókhoz, míg Hidvégi János orvos a következő alfejezetben tárgyalandó szerzőkhöz áll közel.

Kovács Imre bőven használt statisztikai adatokat, elemezte a történelmi fejlődést munkáiban. Állításainak legfőbb alapját azonban azok a személyes élmények adhatták, amelyeket Elek Péterrel, Gunda Bélával, Kerényi Györggyel, Hilscher Zoltánnal, Horváth Sándorral, Karsay Gyulával, Koczogh Akossal, Pócsy Ferencsel és Torbágyi Lászlóval együtt végzett kemsei falukutatása során szerzett [28].

Kovács Imre [29], [30] szerint a parasztság a nagybirtok fojtogató szorítása miatt reménytelen helyzetében egy néma forradalom különböző útjait választja: a kivándorlást, a szektákat, a szélsőjobboldali parasztmozgalmakat (kaszáskeresztesek) és az egykét. A fogamzágátlásra használható facsigát

31 Móricz [27], 113. p.

feltehetően már évszázadok óta ismerték az Ormánságban, az egykezés azonban szerinte csak a jobbágyfelszabadítás után indult meg, amikor a munkalehetőségek összeszűkültek. A tömeges magzatelhajtás, a coitus interruptusszal és facsigával végzett fogamzásgátlás és a csecsemőgyilkosságok azután különleges életrendszert alakítottak ki. Ezt többek között a „szülék” (nagyanyák) zsarnoki uralma (ők határozták meg, mikor születhet gyermek), a vőrendszer (idegenből hoztak férjet a gazdalányoknak, és ezt a vőt azután szolgaként kezelték), a nősüléstől való irtózás, a kényszerházasságok és a neurózisok nagy elterjedése jellemzi. Így „a gazdasági okok háttérbe szorulnak, majd eltűnnek, és az egész kérdés áttolódik erkölcsi-világnézeti síkra”.³² Külön foglalkozott a sárközi egykével is: rámutatott a gyakori válásokra, a szexualitás kultuszára és a sárközi nők fényűző ruházkodására.

A Néma forradalom című munkája miatt Kovács Imrét izgatás és nemzetgyalázás címén három hónapi börtönre ítélték [31]. A büntetőtanács elnöke szerint „kedvezőtlen – szórványos, személyes – benyomások riktó ecsetelése és a benyomásokból vont általános következtetések valósítják meg a vád tárgyává tett bűncselekmény ismérveit”.³³

A parlamentben viszont a jobboldali képviselők „zsidóbérencnek” nevezték Kovács Imrét és általában a falukutatókat. A felháborodás tulajdonképpen érthető volt: Kovács Imre nagy publicisztikai tehetséggel bizonyította be a magyar parasztság helyzetének reménytelenségét, a radikális változások szükségességét.

Hidvégi (Herbert) János vajszlói orvos munkájának [32] legfőbb értéke a szerző nagy tapasztalata, amelyet ormánsági munkája során szerzett. Az egykét a „liberokapitalista” rendszer számlájára írja, amely nem törődött az emberrel. Kialakult azonban egy egészen különleges egykés erkölcsi felfogás: „Ha meddő marad az asszony, akkor sajnálják, ha semmikés, akkor vállat vonnak, mondván: „az ü dolga”, de ha kettőnél több gyermeke van, akkor elmondják minden rossznak, kicsúfolják, lenézik. „Hát nem tud vigyázni”, vagy „nekem kisütt vóna a szemem, ha ennyit kölkeztem vóna”, és az öregszüle rendesen eltalálja, hogy mikor tanácsolja: „inkább lepedőt mossál, mint pelenkát”.³⁴ Csak csodálatot érdemelnek azok az ormánsági értelmiségiek, akik – mint Hidvégi és Kiss Géza – anyagi eszközök és állami támogatás nélkül sem sajnálták azt a fáradságot, amelyet a szakmájuktól tulajdonképpen távol álló felmérés, például a történeti demográfiai adatok összegyűjtése igényelt.

32 Kovács [29], 147. p.

33 [31], 16. p.

34 Hidvégi [32], 63. p.

Orvosi tanulmányok

Az alacsony születésszám kérdésének sok orvosi vonatkozása van. Nem lehet tehát csodálni, hogy az orvosok, elsősorban a szülészek és gyermekorvosok saját szakterületükkel kapcsolatosan korán felfigyeltek rá.³⁵ Scipiades Elemér pécsi professzor az 1920-as években felhívta a figyelmet a dél-dunántúli vetélések nagy és egyre növekvő számára (100 terhesség közül 25 végződik vetéléssel!) [33]. A *Társadalomtudomány* körkérdésére adott válaszokban [11], majd a Társaság vitáján [12] az orvosok, Heim Pál, Tauffer Vilmos, Lovrich József, Ritoók Zsigmond – érthetően – elsősorban az orvosi és pszichikai természetű okokat és orvoslási javaslatokat emelték ki. Mindig hangsúlyozzák, hogy a mennyiség mellett a minőségnek, a született gyermek egészségének is nagy jelentősége van, ezért az anya- és csecsemővédelem kiterjesztését követelik.³⁶ Máday István ismeretterjesztő előadásában szintén nagy súlyt helyez a szociális szempontok mellett az erkölcsre és nevelésre [34]. Totis Béla érdeme, hogy hangsúlyozta: a korszerű fogamzásgátlási módszerek terjesztése nincs ellentétben az egykező népesség primitív születésszabályozása, a mérges növények gyökerével, kötőtűvel végrehajtott magzatelhajtások elleni küzdelemmel [35]. Végül Vidakovich Alajos orvosi tanulmánya az Ormánságról sok adata miatt érdekes számunkra [36].

Az egészségügyi kérdések megvilágításán kívül azonban az orvos szakírók nem sokat adtak hozzá az egykeprobléma gazdasági és társadalmi összefüggéseinek megismeréséhez. Ezt nem is lehetett tőlük elvárni, mert szaktudományukból (különösen abban az időben) hiányzott a társadalomtudományi nézőpont, és feladatuk sem elsősorban a társadalmi okok kutatása volt.

Statisztikai és demográfiai tanulmányok

Végül nézzük meg, hogyan vizsgálták az ormánsági és sárközi egykét azok, akiknek ez elsőrendű feladatuk volt: a magukat a demográfia tudósainak tekintő, illetve hivatalból a statisztikai szervezethez tartozó szerzők.

Az első, aki az első világháború után tudományos igénnyel szólott hozzá az egyke kérdéséhez, Pezenhoffer Antal (katolikus pap) volt [27]. Módszere igen tudományos, sőt szinte korszerű. Megyénként kategóriákra osztotta a közsé-

35 Az első világháború előtt, illetve alatti időszakból lásd többek között [52], [53].

36 Az ugyancsak orvos foglalkozású Kausz János úgy látta, hogy az egyke a faj degenerálódásához vezet [51].

geket az élveszületési arányszám nagysága szerint, azután megvizsgálta, mekkora volt a különböző felekezetekhez tartozó népesség aránya ezekben a kategóriákban. Az 1900–1910-es adatok alapján minden megyében azt találta, hogy a nagyobb születési arányszám felé haladva nő a katolikus népesség aránya, viszont kevesebben vannak a protestánsok. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az egyke egyedüli oka a protestantizmus, ezért „a protestantizmusnak a magyar közéletben nincs létjoga”.³⁷

Látszatra logikus gondolatmenetében figyelmen kívül hagyta, hogy 1. a nagyobb protestáns népességarányú megyék élveszületési arányszáma általában nagyobb, 2. a protestáns népesség iskolai végzettsége és benne a kisbirtokosok aránya általában valamivel nagyobb. Az egykekérdésnek az akkor divatos felekezetközi harcokba való bevonása elterelte a figyelmet a gazdasági okokról, a szegénységről, a kisbirtokok felaprózódásától való félelemtől. Ezek hatását Pezenhoffer a *Társadalomtudomány* körkérdésére adott válaszában [11] kifejezetten tagadta.

A felekezeti megoszlásnak ezt a hatását cáfolta Móricz Miklós (Móricz Zsigmond öccse): egy anketon bizonyította, hogy a baranyai egykés községekben is többségben vannak a katolikusok. Az egyke okát abban látja, hogy ezek a községek „nem tudtak bekapcsolódni a modern gazdasági élet kifejlődésébe” [38]. Bírálta azt az álláspontot is, hogy a nagybirtok kedvező a népszaporodásra [39].

Schneller Károly rendszeresen figyelemmel kísérte a felekezetenkénti születésszám-differenciák alakulását, és megállapította, hogy a harmincas évek derekán a református népesség születési arányszáma országos átlagban már valamivel nagyobb volt a katolikus népességénél [40].

A felekezeti magyarázathoz hasonlóan a valódi okok elkendőzésére és a társadalmi és gazdasági reformok szükségességének tagadására volt alkalmas Simontsits Elemér (régbben tolnai alispán) elmélete, amely szerint rossz mezőgazdasági talajon sok a gyerek, jó talajon pedig az egyke terjed [41]. A nagybirtokról pedig azt mondja, hogy „fenntartása természetes népszaporodásunk fejlesztése szempontjából nemzeti érdek”.³⁸

Az egyke gazdasági okainak elkendőzése jellemzi a hivatalos statisztikai szervezet elsőszámú képviselőjének, Kovács Alajosnak (1924-től 1936-ig a Központi Statisztikai Hivatal elnöke) az egykével foglalkozó munkáit is. Már 1913-ban írt tanulmányában azt igyekezett bizonyítani, hogy az egyke oka

³⁷ Pezenhoffer [37], 246. p.

³⁸ Simontsits [41], 173. p. Simontsits elméletét és általában az egyoldalú magyarázatokat erősen bírálta Kiss István [54].

egyrészt a protestantizmus (mert az európai protestáns országokban kisebb a születési arányszám, mint a katolikusokban; tekintve, hogy Franciaország nem illett bele ebbe az elméletbe, azt egyszerűen vallástalannak nyilvánította), és a szocializmus (mert a városokban kisebb a születési arányszám és több a szocialista) [42].

Tanulmányaiban mindig csak népszámlálási és népmozgalmi adatokat használt fel [10], [43], [44]. Alaposabb vizsgálatokat az egykés vidékeken soha nem végeztetett. Alapállása: „A középosztálynál az egyke főképpen anyagi kérdés, a parasztságnál és normális körülmények között a munkásoknál is, főképp erkölcsi kérdés.”³⁹ A sárközi egykéről ezt írja: „Látható mindezekből, hogy itt egyáltalán nem gazdasági okok idézték elő a tősgyökeres református lakosság egygyermek-rendszerét, mert hiszen a kisbirtokosoknak bőven lett volna helyük és terük a terjeszkedésre és a szaporodás fölöslegének felvételére. Az egyke itt az emberek megátalkodott anyagiasságából ered, a tehetős parasztság úrhatnáságából, amely nem akarta azt, hogy utódaik között a föld megoszoljék, és gyermekei és unokái esetleg valamivel rosszabb sorba kerüljenek.”⁴⁰

Sárközi tanulmányának végén azt mondja: ez csak kiragadott kép a magyarság romlásáról, a statisztika még sok hasonlót tudna a nemzetük jövőjéért aggódók elé tárni. Valóban sok elemzést lehetett és kellett volna elvégezni, a Központi Statisztikai Hivatalnak erre mindenkinél jobb lehetőségei voltak. Mégsem készültek további elemzések. Ehelyett viszont Kovács Alajos igyekezett mindenkit megtámadni, aki nem szakember létére az egykekérdéshez hozzászólt.⁴¹ A *Nyugat* ankétja után Illyés Gyula gondolatait „a statisztikához egyáltalán nem értő költő képzelődéseinek” nevezi, és kioktatja őt, hogy „ne féltse Illyés Gyula a dunántúli magyarságot az elnémetesedéstől”. Braun Róbertet ugyanakkor „egy kissé felületes műkedvelő statisztikusnak” nevezi [45]. A németiség terjedésének és az ebből eredő veszélyeknek a cáfolása annyira foglalkoztatta a Hivatalt, hogy Molnár Endre visszatért a kérdésre [46]. A népszámlálási adatok alátámasztották a statisztikusok álláspontját, de valójában mégis az írók és szociográfusok látták élesebben, hogy az 1930-as években a német veszély a Harmadik Birodalom külpolitikája miatt reális volt.

Kovács Alajoshoz hasonlóan Kenéz Béla (egyetemi tanár, rövid ideig miniszter) is „lényege szerint erkölcsi nyavalyát” látott az egykében, amelyet „az életfelfogás önzetlenebbé, nemesebbé tétele” útján lehet orvosolni, nem

39 Kovács [10], 65. p.

40 Kovács [44], 919. p.

41 Hozzá kell tenni, hogy az írók és újságírók tévedéseik és túlzásaik következtében néha könnyű támadási felületet adtak a hivatalos statisztikusoknak.

pedig földreformmal. Tanulmányának egyedüli értéke az 1928–1931. években egykés (20 ezreléken aluli születési arányszámú) községek felsorolása [47].

A magukat demográfusoknak tartó tudósok és a hivatalos statisztikai szervezet képviselői tehát – egy-egy kivételtől (Móricz Miklós, Schneller Károly) eltekintve – nem vizsgálták meg alaposabban az egykekérdést, és – ha foglalkoztak vele – nem a valóságos okokra mutattak rá.

Teljesen igaza volt Illyés Gyulának, amikor a helyzetet így jellemezte: „... teljes közöny és némaság. Ezt megértem. A dologban az a legrettenetesebb, ami különben jellegzetesen magyar tünet, s ezért nincs is mit csodálkozni rajta, hogy senkinek sincs fogalma róla (az egyke méreteiről és okairól – A. R.). A szociológusok éppúgy nem beszélnek róla, mint a történészek, az agrárszakértők, a publicisták vagy akár a statisztikusok és politikusok. Tudom, a kérdés sok tekintetben szerfölött kínos és veszélyes. A legtárgyilagosabb ismertető is százféle érzékenységet sérthet. Oly indulatokat kavarhat fel, amelyeket maga sem oszt” [48].

A Horthy-korszak állami szervei tehát semmilyen alapos egykekutatót nem kezdeményeztek, sőt a „magánkutatókat” is igyekeztek elriasztani a következtetések határozott levonásától, amint azt például Kovács Imre pere bizonyítja. Ezek után teljesen természetes, hogy Huszár Károly felhívása, Bethlen István és Keresztes-Fischer Ferenc ígéretei ellenére semmi sem történt a Horthy-korszakban a dél-dunántúli egyke megszüntetésére vagy legalább megállítására. Az ormánsági, a somogyi és a sárközi nép tovább egykezett egészen a második világháborúig, amelynek befejeződése után a gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatása és a nagyméretű vándormozgalmak, népességkicserélődés következtében egészen új helyzet állt elő.

Irodalom

- [1] Hölbing Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1945, 151 p.
- [2] Széchenyi Imre: *Az egyke*. Budapest, 1906, 129 p.
- [3] Buday Dezső: *Az egyke Baranya vármegyében*. Budapest, 1909, 165 p.
- [4] Buday Dezső: *Az egyke*. Különlenyomat a *Huszedik Századból*. 1909, 18 p.
- [5] Apostol Dezső: *Az egyke*. *Pesti Napló*, 1907. július 14.
- [6] Apostol Dezső: A kivételes nősülési engedélyek és az egyke. *Pesti Napló*, 1907. december 1. és 22.
- [7] Berki Gyula: *Az egygyermek-rendszer*. *Pesti Napló*, 1908. április 15.
- [8] Johann Béla: A kivételes nősülési engedélyek. *Mohács és Vidéke*, 1907. április 14.
- [9] Nógrády László: *Az egykegyermek*. Budapest, 1913, 40 p.
- [10] Kovács Alajos: *Az egyke és a népszaporodás*. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923. évi 3–4. sz. 65–79. p.
- [11] *Az „egyke” oka és ellenszerei. A „Társadalomtudomány” körkérdése. Társadalomtudomány*, 1924. évi 1. sz. 11–44. p.
- [12] *A Magyar Társadalomtudományi Társulat értekezlete az egyke elleni küzdelem tárgyában. Társadalomtudomány*, 1927. évi 3. sz. 439–464. p.
- [13] Kodolányi János – ifj. Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Budapest, 1963, Magvető, 331 p.
- [14] Fülep Lajossal készített riport és cikkei. *Pesti Napló*, 1929. november 10., 17., 26., december 4. és 15.
- [15] Fülep Lajos: *Mit mond a szemtanú?* *Nyugat*, 1933. évi 19. sz. 281–287. p.
- [16] Kiss Géza: *Ormányság*. Budapest, 1937, Sylvester, 425 p.
- [17] Kiss Géza: *Az egykekérdéshez*. *Protestáns Szemle*, 1929. évi 4. sz. 243–251. p.
- [18] Kiss Géza: *Az „egyke”*. *Protestáns Szemle*, 1934. évi 1. sz. 10–18. p.
- [19] Csukás Endre: *Az egykekérdéshez*. *Protestáns Szemle*, 1929. évi 5. sz. 310–313. p.
- [20] Nagy Ákos: *Az egykekérdéshez*. *Protestáns Szemle*, 1929. évi 5. sz. 313–317. p.
- [21] Ilyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. 1–2. köt. Budapest, 1940, Nyugat Kiadó, 469 p. Eredetileg: Pusztyulás (Útirajz). *Nyugat*, 1933. évi 19. sz. 189–205. p.
- [22] Babits Mihály: *Elfogy a magyarság?* *Nyugat*, 1933. évi 19. sz. 269–272. p.
- [23] Schöpflin Aladár: *A nép, a nyelv és a főváros*. *Nyugat*, 1933. évi 19. sz. 279–281. p.
- [24] Harsányi Gréte: *Egyke*. *Nyugat*, 1933. évi 19. sz. 274–278. p.
- [25] Braun Róbert: *A hivatalos statisztika*. *Nyugat*, 1933. évi 19. sz. 279–281. p.
- [26] Bajcsy-Zsilinszky Endre – Kodolányi János – Talpassy Tibor: *Zengővárkonyban egyetértés uralkodik a magyarok és németek között*. *Szabadság*, 1934. április 29.
- [27] Móricz Zsigmond: *Riportok. 1910–1912*. 4. köt. Budapest, 1958, Szépirodalmi Kiadó. /Móricz Zsigmond összegyűjtött művei/
- [28] *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Írták: a Pro Christo Diákok Háza falukutató munkaközösségének tagjai. Budapest, 1936, Sylvester, 158 p.
- [29] Kovács Imre: *A néma forradalom*. Budapest, 1937 (?), Cserépfalvi, 264 p.
- [30] Kovács Imre: *A paraszttételforma csődje*. Budapest, 1940, Püski Sándor kiadása, 214 p.

- [31] *A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt.* Szolgálat és Írás Munkatársaság. Budapest, 1938, 105 p.
- [32] Hidvégi János: *Hulló magyarság.* Budapest, 1938 (?), Athenaeum, 213 p.
- [33] Scipiades Elemér: *Az egyke jelentősége.* Pécs, 1926, Dunántúl Kiadó.
- [34] Máday István: *Az egykekérdés.* Budapest, 1935, Studium, 38 p.
- [35] Totis Béla: A dunántúli magyarság pusztulása. *Magyar Hírlap*, 1933. október 8.
- [36] Vidakovich Alajos: Egészségügyi tanulmány Baranya vármegye „ormánysági” egykés községeiről. *Közegészségügy*, 1930, 949–956., 1001–1010., 1052–1059., 1127–1134., 1201–1204., 1258–1261., 1341–1354. p.
- [37] Pezenhoffer Antal: *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására.* Budapest, 1922, Szerző kiad., 275 p.
- [38] Lehet-e földreformmal segíteni az egykén. *Szabadság*, 1934. április 22.
- [39] Móricz Miklós: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1936, 64 p.
- [40] Schneller Károly: A református lakosság szociális és gazdasági viszonyai. Kecskemét, 1936, 64 p.
- [41] Simontsits Elemér: *Az egyke demológiája.* Budapest, 1936, Szerző kiad., 187 p.
- [42] Kovács Alajos: Az egyke és a katolikusok. *Magyar Kultúra*, 1913. évi 22. sz. 423–431. p.
- [43] Kovács Alajos: Az egyke pusztítása Somogyban. *Társadalomtudomány*, 1926. évi 1. sz. 1–6. p.
- [44] Kovács Alajos: Az egyke pusztítása Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1936. évi 11. sz. 905–919. sz.
- [45] Kovács Alajos: Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. évi 1. sz. 1–4. p.
- [46] Molnár Endre: Németesedik-e a Dunántúl? *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. évi 3. sz. 161. p.
- [47] Kenéz Béla: Népesedési politikai kérdések. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. évi 6. sz. 441–456. p.
- [48] Illyés Gyula: Magyarok pusztulása. *Magyar Hírlap*, 1933. október 22.
- [49] Hőke Lajos: A baranyai Ormányság. *Hazánk és Külföld*. 1872.
- [50] Milhoffer Sándor: Az egygyermek-rendszer Magyarországon. Budapest, 1903, 16 p. (Klny. a *Magyar Nemzetgazdából*.)
- [51] Kausz János: *Az emberfajok élete és jövője.* Budapest, 1928, 239 p.
- [52] Ániszfeld Endre: Az egyke egészségügyi vonatkozásai. Hódmezővásárhely, 1913, 23 p.
- [53] Madzsar József: *A meddő Budapest.* Budapest, 1916, Pfeiffer, 78 p.
- [54] Kiss István: Az egyke helyes megvilágítása. *Magyar Kultúra*, 1937. évi 1. sz. 8–9. p.